

Ime a Dávid F. szerinti keresztény unitáriusság. Hódolattal borul le Isten előtt az őt híven követő kis egyház, — édes Atyának, szeretet Istenének nevezve azt. Nem a kevélység — az alázatosság és szeretet lelke az, mely tagjait betölti, mert így tanította őket a megváltó és üdvözítő Jézus Krisztus. Az ő tiszta és egyszerű hitnézetei, a keresztény jámborság, vallásos türelem és másokkal jóltevés, az egyházhoz hű ragaszkodás s buzgó szolgálatának nemzedékről-nemzedékre átöröklődő erénye úgy elterjedett az általa alapított eklézsiákban, a szegények és árvák iránti részvét oly mély gyökeret vert, s a jó és igaz érzése annyira természetévé vált kicsinynek és nagynak, mintha Krisztus velök élne ma is, ők a Krisztusban élnének, lábainyomdokán szent példájától vonzatra járnának, s mintha Isten Szentlelke hatná át folyvást szivöket, vezérelve gondolataikat és cselekedeteiket, elanyira, hogy az egyes és egyház legyen ez elveknek s nagy alapítójuk apostali lelkületének hív visszatükrözése.

A könyv II. része éles polemia a pápai hatalom, a Szentháromság hitét vallók hierarchiai és zárdarendszere, a papság és isteni tisztelet fényüző pazarlása, a pogány népektől átvett cultusformák, halottak imádása s általában az üdv kérdéseinek kül ceremóniákra fektetése ellen. Reminiscentiák s néhol szó szerinti idézetek Serveto *Restitutio Christianismi* című művéből, sok helyen erős szenvedélylyel, mindenütt tanuságosan írva; a mint ez a 6—7 könyvnek Sandius *Antitrinitariusokról* irt műve¹⁾ s az általam közlött ezt illető könyvtartalom²⁾ megfelelő helyei összehasonlításából kitünik, de a mikre kiterjedést a czéломra sietés tiltja.

XI.

(1570—1571.) Az utolsó hitviták a Tiszán innen és II. János (Zsigmond) birodalmában. Melius és Dávid F. végső erőfeszítése a sajtó terén. Külsegély az utóbbi érdekében. Az unitárius hitelvek diadala. A vásárhelyi hitviták s az unitárius hitvallás alkotmányos elismertetése.

Áthathatlan homály takarja el látásunk elől Melius indokait: a fejedelem határozott tilalma ellenére miért hívta meg Dávid F-et és követőit újabban az 1570-ki csenger-miskolczi egyházi vitára. Büszkeségét sértette-e, hogy mindig ő megy az általa hirdetett zsinatokra? Saját hívei között erkölcsi nyomást akart-e rá gyakorolni? mert megfélemlítésre oly tekintélylyel szemben, minő akkor Dávid F. volt, gondolni sem lehetett. Vagy gyűlölt ellenfele ártalmatlanná tételének

¹⁾ *Bibliotheca Antitrinitarior.* 14—14. II.

²⁾ *Egyháztörténelmi Emlékek.* II. Dávid F. irod. eml. XXV. sz.

kockáztatott gondolatát forgatta elméjében? Legyőzhetlen dölyfe, fenekedő szavai s a fejedelemnek az ő láb alól eltevésére többször felhívása utóbbira enged következtetést . . . Csak az erkölcsi hit nem vakbuzgó soha — írja egy reformált hitvallásu tudós, mert az ügye igazságáról bizonyos. Minden oly meggyőződés, mely nélkülözi a bizonyosságot, melyen erősen s biztosan állhatna, mihelyt egy más meggyőződés áll vele szemben, fölhevül, boszus és igazságtalan: bánt szóval, tör-ront, s czélja érdekében kész erőszakhoz is nyulni. Álláspontjának hamissága, a dolog valótlanága, mit ő védelmezni kénytelen, vád maga, szemrehányás igazságérzete ellen, melyet magának igényel. Ez kétszeresen ingerlő hatásu oly dolgokban, melyekben nincs absolut bizonyosság. A ki mégis tekintélyét veti latba, itél, s tüzzel vassal szava elhívését kívánja, az nem igaz ember, vagy ha az, hibázhatlanságot nem követel. Csak a tökéletes bizonyosság adja meg az embernek az igazi bátorság soha nem ingadozó érzetét, az igazság iránti erkölcsi hódolat a léleknek tárgyilagos ítéletbeli nyugodtságát és az önmérsékletet. Ez a hit és cselekedetek erkölcsösségében gyökeresik . . . Melius jellemében ez hiányzott; zsinati körlevelei, vitatételei, a zsinaton elfogadtatott hitczikkek, könyve elején a fejedelemhez intézett ajánló s később augustus 10. irt magán levele telve durván bántalmazó kifejezésekkel, hol őket eretnekeknek, Antikrisztusoknak, farizeusoknak, Pilatusoknak és Herodeseknek nevezte¹⁾, a világi hatalmat üldözésekre, elfogatásukra, megöletésükre, a papságot, az ellenkezően érzőknek ellenállásra s elnémitására felhívta; a fejedelmet egyik művében: „alkalmas festékkal ugyancsak lefestette, mint hitében ingadozót”²⁾ azért, mert Dávid F. nézetei felé hajlott; a másikban³⁾ megköszönte az elfolyt zsinati hitvitákban hozzájuk tanusított királyi nagylelkűségét s azokon személyes jelenléteért hizelgő szókban magasztalva, kegyelmét és kegyét kereste, Bezának az ő érdemeit méltányló leveleit mellékelve, kérte, hogy új vitatartásra adjon engedélyt s Dávid F-et kényszerítse, hogy azon velök vitatkozás végett jelenjék meg, ők biztosítják a fejedelmet, hogy ellenfelöket egy óra alatt, sőt Isten igéjéből vett csupán két érvel legyőzik, mert azok nyelveket nem tudnak, a forrásokat nem ismerik s czéljokhoz képest ferditik el.⁴⁾ Melius önbizalmát a figyelmes olvasó előtt öndicsekvéssé minősítik az eddigi viták folyama és eredményei, valamint kritikája élet veszti Dávid F. ellenében azon ismeretes ténynél fogva, hogy Erasmus előtt a görög bibliáknál jobbak voltak a latin fordítások, azért, mert a görögök közt prédikált, de görögül jól nem tudó tanítványok, hiányos nyelvismeretükhöz képest bibásan adták vissza sok-

¹⁾ *Lampe* . . . 264. l.

Balogh F. A magyar protest. egyháztört. részl. 1872. 94. l.

²⁾ *Bod Péter.* Magyar Athenas . . . 173. l.

³⁾ Confessio vera ex verbo Dei scripta et in Synodo Csengerina uno consensu exhibita sat. *Balogh F.* idézett műve 94. l.

⁴⁾ *Lampe* . . . 267—68. ll.

szor a legfontosabb zsidó kifejezések görög értelmét. Alapos tudósok épen ezért a jeles latin fordításokat használták. Beza maga Athanáz és Cyrill atyák dialogusai régi görög szövegét oly barbároknak és sületleneknek mondja, hogy csodálkozik, miként érthették meg a kik olvasták.¹⁾ Meliusnak a אלהים = *Elohim* magyarázatáról egy nagy tekintetű magyar tudós, Lugosy József írja, hogy az az ő különös hittani felfogását nem igazolja s etymologiailag sem áll.²⁾ Melius ezek felett említett levelében egy tényelőadás által történetírásunk irányában is *rossz hiszem-üség*et tanusít, mert nemcsak bántalmazta a király emlékét, ellenkezésbe akarván hozni őt önmagával, kétséget kívánt támasztani Dávid F. irói hitele iránt; hanem önnagyzási indokból az igazságot is másképen akarta az utókorra hagyni, mint az a valóságban volt. Azt állította t. i. a királyhoz irt levelében, hogy mikor az a váradi hitvita alkalmával őt magához hivatván, vele a hitcikkekről szólott s ő nézeteit előadta, a király helyeslőleg úgy nyilatkozott, hogy ő a Dávid F. és Blandrata tanait nem helyesli s nem fogadta el, nem is akarja elfogadni, csak tanulmányozza: vajjon igazak és az Isten igéjén alapulnak-e?³⁾ Ez a királynak azon vita leírásában följegyzett, s a világirodalomba átment elbeszélésével egészen ellenkezik; a szerint ugyanis Melius hajolt a király nézeteire, a ki épen ez alkalommal inkább mint addig valaha, nyiltan és határozottan elfogadta Dávid F. hitnézeteit, a mint ezt a vitairatba beigtatott többszöri nyilatkozata és egész akkori magatartása igazolja. A vitairat hitelességét pedig Dávid F. teljesen kimutatta egy későbbi művében, hol ily hely fordul elé: „A kinyomtatott *Disputatióról* nem mondható, hogy hamison költ; mert minek előtte a nyomáshoz kezdettünk, volna, — ugymond — a felséges fejedelem, a mi kegyelmes urunk meg akarta látni, és megolvasta az ő főnépeiből egy néhánynyal, és önnön kezével notálta az exemplárt, és hozzá tött, a mi ő neki eszébe jutott. Ugyan jó, hogy az ellenfél nem egyedül volt a disputatióban, mert mindent kívánsága szerint szabadon beszélne el. De nem lehet, mert sok jámbor volt rajta.“⁴⁾ Ezek Melius jellemének és hittana aethikai részének nem fényvonásai s iménti észrevételem jogosultsága mellett a mérő serpenyőben súlylyal birnak.

Melius és kitünőbb hitfelei végső erejüket megfeszítve dolgoztak ez évben a sajtó terén mind ben, mind a hazán kívül. Egy évben sem jelent meg tőlük annyi és a közönséget oly sok oldalról érdeklő könyv, mint most. Szegedi Kis István nyitotta meg a sort⁵⁾, követték

¹⁾ *Lampe* . . . 270. 1.

²⁾ *Toldy F.* Új Magyar Muz. 1850—51. II. k. CXX. 1.

³⁾ *Lampe* . . . 266. 1.

⁴⁾ *Egyháztört. Eml.* II. Dávid F. irod. eml. XXXIV. sz. Ccc iv, Cccij levél 2. old.

⁵⁾ *Assertio vera de Trinitate contra quorundam deliramenta* . . . Ezt még 1570. vitte volt Skaricza Máté Genfbe, de csak 1573. nyomtatott ki. *Balogh F.* id. műve 48. 1.

Hellopeus Bálint ¹⁾, Károlyi Péter ²⁾, Melius Péter ³⁾; Svájcban Beza Todor, Németországban Major Péter, Hellopeus művét utóbbi adván ki Wittembergben, Szegediét az első Genfben, egyszersmind megküldvén neki ellenfelökkel szemben felhasználás végett Athanáz, Cyrill és Bazil atyák Szentháromságról irt műveiket ⁴⁾ s hozzá nyomtatás végett átküldött könyveik kinyomásáról őket biztosítván. Ezek Meliuséi voltak, a mikről ő a fejedelemhez irt augusztus 10-diki levelében mint már kinyomottakról emlékezik meg ⁵⁾. Nevezetes, hogy Beza ezen levelében maga ajánlotta Meliusnak, hogy ügyében inkább a tudomány, mint a kar fegyverét használja. Levelét így zárja be: „Most — ugymond — a küldötteket elégnek vélik elvetemedett ellenfelökkel szemben; de ha kell, ők is nyilatkoznak a fennforgó kérdésekről közrebocsátandó művekben, a mi egyébiránt legfeljebb azért lehetne rájuk nézve szükséges, hogy ez az ő eklézsiájok egyetértését tanúsítsa“ ⁶⁾. A Wittembergben tanuló magyar ifjak jövő maguktartásáról *Rendszabályokat* alkottak, kézádással téve fogadást, hogy Dávid F. és követői tanait ellenezni s a Szentháromság-hitezikket szentül meg fogják tartani, s kik az ellen lesznek, kebelökből kizárván, eltérő hitnézetök megbélyegzéseül az egyetemi ifjuság könyvébe beigtatják ⁷⁾. A Tiszán inneni és tuli superintendentiák a kirendelt papok esküformá-

¹⁾ Tractatus contra Antitrinitarios. Irta és a wittembergi egyetemnek ajánlotta Hellopeus B. kiadta 1570. Major György, mire Dávid F. és Sommer J. felelt. Jankovich M. Tudom. Gyüjt 1829. VI. köt. 731. l. Nem ismerem.

²⁾ a) Brevis, erudita et perspicua explicatio orthodoxae Fidei de Uno Vero Deo Patre, Filio et Spiritu Sancto adversus blasphemias Georgii Blandratae et Fr. Davidis [Transylvanorum Unitariorum] errores, Libris duobus comprobata. Wittembergae 1571. Erre Sommer J. felelt. Hátrább lesz róla szó. Jankovich M. Tud. Gy. 1829. VI. k. 74. l.

b) Az egy igaz Istenről és a Jézus Krisztusnak Istenségéről és Fiuságáról való predikációk a szentirásból szedettek. Károlyi Péter váradi Prédikátor által. Debr. 1570. 4-edrét.

³⁾ a) Az egész szentirásból való igaz tudomány 1. az egy Jehova Istenről 2. Jehova Elohimről, a Három bizonyoságtevőkről, kit Szentháromságnak mondunk. 3. A Krisztus örökkévaló született Fiuságáról és Egyistenségéről az Atyával. 4. A Szentlélek örökkévaló Adonai Jehova Istenségéről és imádásáról. 5. Az eretnekek hamis ellenvetéseknek megfejtéséről, kik a világ kezdetétől fogva Isten ellen támadtak, mint most Servetus tanítványi. Debr. 1570. Szabó Károly, Régi Magyar Könyvtár, 1879. 40. l.

b) Principia quaedam in Theologia sat. Ajánlva Csáki Mihálynak aug. 14. 1570. Balogh F. 95. l.

c) Igaz szentirásból kiszedetett Ének 1. Az egy igaz Istenről . . . Az, a mi fennebb az a) alatti, versbe foglalva s énekre véve: *Az Hunyadi János éneke nótájára*. 165. vers . . . Magyar Tud. Akad. péld.

⁴⁾ Dialogi Graeci Athanasii . . . et Cyrilli de Trinitate . . . Quinque Libri Basili aduersus Eunomiuni. Lampe . . . 269—70. ll.

⁵⁾ Lampe . . . 267. l.

⁶⁾ Lampe . . . 268—271. ll.

⁷⁾ E Rendszabályok [*Regulae*] láthatók I—XVI. pont alatt, aláírva 23 egyetemi tanuló által, a kik mind Kálvin hitvallását követték. Minő jogalapja volt ennek? Hogy zárhatták el az egyetemtől hazájuk törvényei oltalmában részesülő más hitnézetű ifju társaikat? oly kérdés, melyre az évkönyvekben felelet nem található. Lampe . . . 275—279. ll.

jában is ¹⁾ ben van: „kötelezik magukat, hogy a pápisták és Dávid F. vallását és más hasonlók tévedéseit igyekeznek a lehetőségig megczáfolni“, a zempléni esperességi esküformában pedig: „hogy az Arminius, Dávid F. és más Anabaptista eretnekeknek erejük szerint ellenállnak“ ²⁾).

A mint ezekből látszik, a Dávid Ferencz és unitárius hitelvek irányában való ellenhatás egész Közép-Európára kiterjedő mérvet vett. Három ország hittudósai szellemi erejének lánczolatos egybeköttetése s egyetértő működése állott szemben egy férfi s egy szülemlő egyház egyedül, erőszak nélkül, föl nem háboritható keresztény szelidséggel vívott harczával, míg ellenfelök valamennyi irata és könyve éles polemikus jellegű, epével és gyűlölséggel teljes, vitájok úgy mint cselekvésmodoruk üldözés szellemétől áthatott. Károlyi prédikációi alig viselhetik e nevet; inkább vita- vagy gúnyirat, melyben Dávid F. Basilius István és Heltai Gáspár a leggyalázóbb kifejezésekkel vannak illetve. Hasonló a többiek tartalma is. Mindent feljül mul azonban Melius verses irata ³⁾, melynek Magocsi Gáspárhoz intézett ajánlólevelében Dávid F. és Blandrata ellen ily helyek jönnek elé: „Látom, hogy e hamis vadkanok az Isten szőlőjében, néhol erővel, néhol álnok szép szín alatt pásztorságnak és angyalnak képében jönnek be a juhok aklába, öltöztvén ők — az ebek és farkasok — juhok ruhájába. Igen megüték és meghányák az undok vadkanok agyaros, éles, hamis fogokkal, hamis tudományokkal az igaz szőlőtőkét, a Jézus Krisztust, az élő Isten örök született Fiát, úgyannyira, hogy gyökerét ugyan sok helyen meg is sérték, sok emberek szívében megalázzák, és szinte vad szőlővé, új, idegen Istenné tevék, örökkévaló fiúságát és istenségét megtagadják ⁴⁾. Undokabb bálványozók azok annál — így folytatja tovább — a ki bálványozó, mert a teremtett állatból csinálnak bálványt . . . Valaki tagadja a Krisztust, hogy nem egyenlő Isten Atyjához, nem egy Isten Atyjával, nincs annak Istene . . . ⁵⁾ Megáldja Isten a Dáviddal egyetemben, kik e vadkanokat, rókákat kergetik, kinozzák, égetik, mint Isten parancsolja [Móz. IV. 22., V. 13—17., 18.], hogy megöljék a hamis prófétát, mint Ilyés levágatá a Bál papjait [4. Kir. 23.], mint Isten mondja, hogy megöljék az eretnekeket . . . Valakik Krisztus örök születését tagadták, undok halállal holtak meg, mint Ebion, Cerinthus, Arius, Servetus, Alciati, Gentilis sat. . . . Isten éltesse ő nagyságát Ungnad ⁶⁾ Kristóf urat — ezek végszavai — az egri kapitányt, hogy a rókákat, kanokat kergeti. Ti nagyságtokat is kérem, valahol vagytok, a Sámson rókáit kergessétek, a megért búzat ne hagyjátok felgyujtani“ ⁷⁾.

¹⁾ Lampe . . . 720. l.

²⁾ Lampe . . . 725. l.

³⁾ *Iyaz Szentirásból kiszedett Ének . . .*

⁴⁾ A ív, A1j levél.

⁵⁾ A ív, A1j 1., 2. old.

⁶⁾ A könyvben akkori kiejtéssel *Ungnod* van írva.

⁷⁾ A ív, A1j levél.

Tartalmából is szükségesnek látok közölni néhány jellemzőbb vers-szakot. Egy helyen Jézus Istenségét így énekli meg:

Az én Fiuságom szent Atyámtól vagyok és nem a Máriától,
Egyetlenegy szülött Istenfia vagyok én Atyám állatjából.
Valóságos Isten, élesztő, teremtő vagyok Atyám szájából.
Emberségem vagyok Anyámtól az vérből, Szentlélek erejéből. ¹⁾

Más helyen:

— — — káromla Ebion, Cerinthus, Photinus Ariussal,
Mostan az Servetus, Blandrata, Davidis az Basilius Istvánna,
Hogy idővel kezdött az én Fiuságom, és nem örök vélággal,
Ezzel Istenségöm, Istenfiuságom csinálják csak kezdéssel. ²⁾
Az Atya éneköm, Fiának, szülője előtte ez vélágnak,
Nincsen Anyám neköm én Istenségömben, nincs száma nemzetemnek,
De embörségömnek vagyok Anyja, de nincs Atyja embör fiának,
Száma és gyükere, ága és kutfeje vagyok az én testömnek. ³⁾

A Szentháromság egységéről így énekel:

Istennek egységét három Istenségre átkozott kik szaggatják,
Mert az oszthatatlan Istennek egysége, három tulajdonságok,
Az Atya és Fiu, Szentlélek, különbek, tulajdonságban hármak,
Egyek Istenségben, mint nap hatalmakban, tisztöletökben egyek. ⁴⁾

— — — — —

Az napban, pöcsétben, azon egy embörben látsz egyet és hármakat.
Azon egy rózsában egy a rózsabokor, de három külömbségök.
Látod a gyükeret, látod a levelet, látod az verágot.
Szent Pál a pöcséthöz, naphoz hasonlitja a Krisztust és az Atyát. ⁵⁾

Vége ez:

Ez éneköt szerzé HORHI IHAZ PETER Antikrisztusok ellen,
Kik az egy Istenből sok Istent esenáltak, támadtak Krisztus ellen,
Mint az hohér Sidók Istenfiuságát örök születésében,
Kergetik hohéru, az Szentlelköt rontják ő szent Istenségében . . . ⁶⁾

Melius e művének — mely nem más, mint a 169. lap 3) a) jegyzése alatti, versbe foglalva, ebben is utánozni akarva Dávid F-et — naivitása ad különösb érdeket. E nemben az egész irodalmi harcz folyamában egyetlenegy. A mai korbéli értelmi felvilágosodás s a szeretet lelkének — egyes kivételek daczára — az emberek szivét mind inkább egymáshoz édesítő szelid munkálkodása úgy meglágyította a XVI. századba illő lelkületek kérgét, hogy az ilyek tul és innen ártatlan mosolyt keltnek inkább, mintsem sebezzenek; s ha Melius abban az ó-szövetség sötét tanát, az üldözést és ölést nem hirdeti vala, e műve még élvezetes olvasmány is lehetne. Így azonban az ember jobb természete ma is megbotránkozik rajta s szeretné, ha az a történelem táblájáról elmosulva, ítélet tárgyát nem képezné, a mi rá nézve csak sujtó lehet.

Bámulatos az a lelki nyugalom, melylyel Dávid F. és hívei e mérges kifakadásokat, ellenfelöknek életökre törő folytonos izgatását

¹⁾ B ív, B_{1j} levél 2. old.

²⁾ B ív, B_{11j} levél 2. old.

³⁾ C ív, C_{1j} levél.

⁴⁾ C ív, C_{1j} levél 2. old.

⁵⁾ C ív, C_{11j} levél.

⁶⁾ D ív, D_{11j} levél 2. old.

fogadták. Feleletök tárgyas irányát és jellegét megtartani igyekezve, polemiájuk hangulata továbbra is nyugodt volt, csak itt-ott van egy-egy mázsás sulyú szó-visszatorlás, egy csipős gúny, vagy nevetségessé tevő példaidézés. A könyvekre könyvvel feleltek, érvekre ellenérveket hoztak fel, ellenfelök sebhető oldalait a hiuz éles szemével keresve ki, hatalmasan sujtva rájuk s a biblia és dialektika ellenállhatlan fegyverével többnyire sikeresen küzdve. A „*fortiter in re, suaviter in modo*“ vitatkozási elvet követték, ritkán tévesztve el szem elől. A két harczoló fél lelkülete, küzdési modora és fegyverei közötti különbséget tiszta világításba helyezi a csenger-miskolczi hitvitára meghívott, de meg nem jelent Dávid F. és a vele tartó unitárius papság azon műve, melyet a vele közlött vitatételekre irt, *a magyarországi eklézsiák tudományokban és erényeikkel jeleskedő papjainak és egyházi szolgálóinak ajánlott és nyomtatásban megküldött* ¹⁾.

„Mily szinekkel festi le Pál apostal — így szólnak az előszóban — Timotheushoz irt levele 2. fej. azokat, a kik kegyességet színlelve, az igazság útát tusakodással és gyűlölködő versengéssel kívánják egyengetni, ismeretes a szentírások olvasói előtt; oly módon bélyegzi meg őket, hogy bár mily távolságból megismerhetők, ha csak a világ nem akarja magát megcsalatni, nem kerülve ki, a kik a példabeszéd szerint szarvukon csóvát hordanak s az ármány és csel minden fegyvereivel fel vannak készítve. Ez eszeveszettséget gyakran Isten igazságos boszuállása követi, a ki a roszt olykor sikerülni hagyja s az embereket álpróféták játékszerévé engedi, de csak azért, hogy azok büntetése később annál kikerülhetlenebb legyen. Bárha most is láthatók ily jelenségek, a keresztény jámborság azt kívánja, hogy inkább hajoljunk a jó felé s a nem szándékos tévedőket mérges szókkal ne kárhoztassuk. De némelyek vakmerősége elvadultabb, hogysen elfojtani birják, szemérmertlenebb, mintsem avval szemben a megvetés elég, s ártalmasabb, hogysen a minden erővel visszatorlás kötelesség ne legyen. Melius ezek közé tartozik, sőt legelől áll, a ki mások szántsándékos káromlásával keresi tisztességét, és hogy célját érhesse, semmit megkísérletlenül nem hagy. Mert mit nem próbált már ő el? minő formákban igyekezett mind életöket, mind Krisztus evangeliumát oly mocsokkal illetni, hogy azt sem az idők százados folyama, sem az Oceán habjai le ne moshassák? De gorombasága nem oly félelmes előttük, hogy azért helyöket elhagyják s az evezőt kezökből tova dobják; a

¹⁾ SVMMA CONFSSIONIS VERAЕ DE DEO ET ALIIS articulis ab Haereticis et Antichristis oppugnatis, disputandae in Czenger et Miskoltz. PETRVS MELIVS DE horhi et Seniores Ecclesiae etc.

DE VNO DEO PROPOSITIO I. sat.

A könyv irói Melius 51. vitatétele közül tizre felelnek, a többiről úgy nyilatkozva, hogy azok az üdv kérdésére nem tartoznak s kevesebbé szükségesegek, hogysen gyűlölködő vitát kelljen irántok kezdeni. A könyv A—D ív, együtt = 16 4-edrét levél.

A nagytudományu és hirü néhai Simén Domokos hittanár által a kolozsvári ev. ref. főtanoda könyvtárában levő eredetiből sajátkezüleg különös gonddal és izléssel irt másolatról.

magyarországi papság pedig maga legjobban megítélheti, mennyiben megtisztelő rájuk nézve, hogy Melius, a kinek hibái miatt hogy ekleziáik dolga minden nap rosszabbra fordul, ők magok átláthatják, a kiknek, hogy mind az igazságnak keresésére tudományuk, mind annak megértésére eléggé éles elméjük van, jól tudják, s legjobban tennék, ha ügyöket az övével össze nem kötnék. S bár tudják, hogy hasztalan minden fáradságuk, s a mint mondani szokás, szerecsent akarnak fejérré mosni — midőn az ő kivánságok szerint is a vitás kérdések felett békés vitatkozás lehetőségével kecsegtetik magukat azért, mert közöttük is sokan vannak, a kiknek elsőbb a győzelem, mint az igazság, eszök fitogtatása, mint a kegyesség; de minthogy a vitatkozásokból ekléziáikra mindig háramlik valami haszon, nem hogy a viták megszűnését kívánják, sőt arra unszolják, hogy a mit tezsnek, gyakran tegyék s kérik Istent, hogy másoknak is, kik az igazságot keresik, hajtsa arra elméjét; mert csak így remélhető, hogy a nézetek összehasonlítása útján tanaik észszerűtlen-voltát s az övéik tisztaságát és egyenességét a hallgatók előtt felfedezik és megbizonyítják. Ezért ők valódi jótéteménynek veszik, ha a tüzet újból meg újból karddal szitogatni nem szűnnek meg. Vitájokra, ha akarnának sem jelenhetnek meg, mert fejedelmök akarata — a mint ezt már Váradon kijelentette — az, hogy Magyarország határain kívül vitatkozni ne menjenek. Itéljék ők maguk meg, illet-e, ezt tudva, őket meghívni? Nekik nincs okuk a parancs megszegésére. De mivel az ilyen egyezkedéseknél mindenki gyanakodó szokott lenni, hogy ők nekik valami tekervényeskedést szemökre ne vethessenek — mihelyt lehetséges lesz, benn, hazájokban keresztény szeretettel való beszélgetésre s a fennforgó kérdések megvitatására ők fognak nekik alkalmat adni, s kedves lesz előttük és megtisztelő; ha arra igazságot kereső lélekkel s Isten dicsőségére és tisztességére inkább vágyva, mint gyűlölséget és a vizálgodás érzelmeit vive magukkal jelennek meg. Ők egész igyekezetökkel azon fognak lenni, hogy szerénység és kegyesség tekintetében semmi kívánni valójuk ne legyen, s hiszik, hogy kegyelmes fejedelmök szokott kegyessége szerint azon jelen fog lenni. Végül bámulatukat fejezik ki a felett, hogy Károlyi, Melius és Czeglédi a maguk könyveikben bizva, melyekből pedig — okos férfiak ítélete szerint — a méltóság és józanság hiányzik, diadalmukat hirdetik, mintha őket legyőzték volna, hallgatásukat hozva fel érvül; holott ők azt hiszik, hogy kiadott könyveikből az olvasók inkább fel vannak világosítva, mintsem szükség legyen ugyanazon dolgok mindennapi ismétlése. De mivel látják, hogy ők, mihelyt egy prűcsök szárnyát megfogták, már a feleletet sürgetik, azon lesznek, hogy a mely dicsőségnek löpor és vér nélkül kivívásával ellenfelök dicsekszik, kezökből nem sokára kisiklását pirulva tapasztalják“¹⁾).

¹⁾ Ez is bizonyíték arra, hogy a Zápolyák alatt Magyarország-nak az általuk birt országrészek nevezettek; a többit, a mi a török és német császár alatt volt, nem tartották magyarnak, lakói is gúnyosan töröknek, németnek mondattak.

A vitatételek közül czéломra tartozik az 1. mely így hangzik: „Az egyedül igaz teremtő Isten az, a ki a zsidó nyelvben: Jah, Jehovah, Elohim, El és Schaddai néven fordul elő. 2. Ezen az egy teremtő, megtartó és imádandó Isten a Jehovah Elohim, az az, a három bizonyoságtevő: Atya, Ige, Szentlélek értetik . . . 4. Jézus test szerint Dávid fia, egyszersmind Isten egyszülött Fia is, a ki minden teremtetések előtt született az Atyától; örökkévaló és végnélküli, teremtő, megtartó, imádandó Isten . . . 6. A Szentlélek is, mint a szent Adonai Jehova, örök Isten, végnélküli, teremtő, megtartó, mindenható az Atyával és Fiuval együtt . . . 10. Az eklézsia előtt bemutatott minden kis gyermeket, a ki nem k . . . a és d . . . ó, meg kell keresztelni „Atyának, Fiunak, Szentléleknek nevében . . .“ ²⁾

Következik a felelet ³⁾, melyből én a következőket látom közlendőknek I. „Melius egy, mindeneket teremtő Atya Istene, a ki Krisztus Atyja, ki az ó-szövetségi irásokban Iah, Jehova, Elohim, El Schaddai néven iratik — mondják ők — nem az a meghatározhatlan Isten, a ki sem nem Atya, sem nem Fiu, sem nem Szentlélek együtt, nem is az Atya, Fiu, Szentlélek külön-külön, hanem egy harmadik, a háromnak állata [*Essentia*].

1. Mutassa meg Melius — kérdik az unitáriusok — az Isten igéjéből: hol, mikor, kik tanították ezt így? kik imádkoztak valahol, valaha ily Istenhez?

2. Hogy szült ez a köz-lény [*Essentia communis*] vagy hármias Isten? kit szült? hol van erről szó a szentírásban? ⁴⁾

II. Mutassa meg Melius, hogy e három: Atya, Fiu, Szentlélek Egy-Isten. Ők ezt a szentírásban nem látták . . . A három bizonyosság nem *Egy-Isten* [*VIII. pont.*] ⁵⁾.

IV. Ha Jézus test szerint Dávidtól született, halottaiból feltámadott, Isten Fiának jelentetett ki: hogy lehet egy avval, a ki öröktől fogva s nem Dávid magvából született, fel nem támadott? Ha egyszer minden teremtmények előtt, máskor Dávid magvából, tehát kétszer született, hogy mondathatik egyszülöttnek [*Unigenitus*] ? ⁶⁾

VII. A Szentlélekről azt állítja Dávid F. és papsága, hogy az az Isten lelke, nem Lélek-Isten. Ha Isten, nem lehet Istennek lelke. Mutassa meg Melius, hol mondatott a Szentlélek a szentírásban valahol

¹⁾ A ív, A₂—A₃ levél.

Az előszó aláírása: *Ministri Christi crucifixi in Transylvania*; de én az előszó s az egész munka szelleméből, annak tartalma és logikai menetéből, a bibliában való rendkívüli jártasságból s a napirendü kérdésekben tökéletes otthonosságból következtetve Dávid F. művének tartom, bárha — positiv bizonyíték hiányában — az általam közölt *Irodalmi Emlékek* közé önállóan föl nem vettem.

²⁾ A ív, A₄, B ív, B₁ levél.

Nem voltam képes kiírni a Melius által használt szókat. A jobb érzés ma is megbotránkozik rajta.

³⁾ BREVIS REFUTATIO PROPOSITIONUM Melianarum . . . I.—X. szában.

⁴⁾ B ív, B₂ levél 1. old.

⁵⁾ ⁶⁾ C ív, C₁ levél.

világosan Istennek? mert ha az, nevének meg kell lenni. Mutassa meg, hol van írva, hogy az Atyával és Fiúval egy és azokkal egyformán kell imádni? A *Három-Egy* nem vehető komolyan. A szentírás-hoz adni vagy attól elvenni nem szabad; János pedig csak ezt mondja: *e három egy, nem ezt: e három Egy-Isten*¹⁾.

X. A keresztségről egy negatív nyilatkozat van a feleletben, a mi mutatja, hogy még akkor arról úgy megállapodva nem voltak, hogy hitzikké alkossák. „A kik a kisdedek megkeresztelését tanítják — így hangzik az — Krisztus intézményét mellőzik s az Antikrisztus leleményét követik; nem különböztetik meg az ó szövetséget az újtól, nem tudják, mi a körülmetélkedés és kiket illetett, nem ismerik kellően az üdv alapját s a szentségek tana tisztaságát nem tartják szem előtt . . .”²⁾.

Mindkét fél eddigi álláspontját ismert érvekkel védte. A formák mutatnak eltéréseket, a lényeg nem . . .

A fejedelem nem hajolt Melius kérésére, Dávid F.-nek engedte meg, hogy hitvitát tartson a vásárhelyi zsinaton, [*Erdélyben, a székekelyek között*], a mit ő sept. 5-kére hívott össze. Hogy Melius és a magyarországi papság is meg volt híva, mutatja az, hogy az elébb ismertetett könyv végén e zsinat vitatételei is ki voltak nyomtatva s azzal együtt kétségtelenül szét is küldve. E hitvitáról tudtomra sem az évkönyvekben, sem az egyházi iratokban részletesb följegyzés nincs; indokoltnak vélem azért legalább a vitatételek ismertetését, mint a melyek a fenforgó kérdésekben Dávid F. álláspontját, az eszmék gyors érlelődését mutatják s mintegy útját egyengették a következő évi vásárhelyi nagy fontosságú országgyűlésnek.

E vitatételek³⁾ következők. I. Átalánosok . . . Melius Péter előszóval, irással Dávid F. és követői által — ugymondanak — már sokszor meg volt piritva, hirhedt könyveiben rágalomnál és sületlen syllogismusnál egyéb nincs, a mi metszőkést ne érdemeljen. Ez e vitában igazolva lesz. II. A háromság, személy, valóság, *Quosité*, Jehova tulajdonságai, a test felvétele [*incarnatio*], személyi egyesülés [*unio hypostatica*], a két természet egyesülése [*communicatio idiomatum*] mind szentíráson kivüli szók; az Antikrisztus hármás Istenéről és kettős Krisztusáról való egész tudománya, mint kárhozatos bölcsélet, Isten egyházából kizárandó. A mit a rhetorok és theosophisták a szentíráson kívül az Istenről, Fiúról, Szentlélekről szóval vagy beszédben közöltek, mind kárhozthatást érdemel. III. A külső és belső cselekedetekről való szabályok [*opera ab extra, ab intra*] és ama tétel: valahányszor Isten neve a szentírásban határozatlan alakban jó elé, mindig három személy értendő — az emberek szörnytalálmánya.

¹⁾ C ív, C₃ 1. levél.

²⁾ C ív, C₄ levél.

³⁾ THESESES IN DISPUTATIONE PROXIMA Wasarhelij executiendae. 5. septembris Anno, 1570.

Következnek a külön vitapontok.

Az egy Istenről, Krisztus Atyjáról.

I. Visszaútasítván az Antikrisztus bálványait, Pállal oltalmazni fogják — úgy mondnak — az egy Isten létét, ki amaz Atya, a kitől mindenek vannak, a ki mindenekben és mindenek felett van s Jézus Krisztusnak Atyja I. kor. 8. Efez. 4. 1. Pét. 1. Ján. 8.

II. Tanítják, hogy az az egy Atya Isten egyedül, segítő nélkül, *legyen* szavával, t. i. lelkével és hatalmával minden láthatókat és láthatlanokat teremtett, sőt az utolsó időben [*nem az előtt*], szűznek méhében ugyan azon lélek ereje által fogantatott s egyszülött fiát, Dávid magyából, az ígéretek szerint előhozta.

III. Állítják, hogy az az egy és egyedül igaz Isten, Jézus Atyja, magát nem maga által vagy valamely más valósággal létező fiu által, hanem kezének munkáiban, az ó-szövetségi angyalok és proféták által, lelke erejének segélyével nyilatkoztatta ki.

IV. Erősítik, hogy a ki azt az egyedüli egy igaz Istent, Krisztus Atyját nem imádja és segítségül nem hívja, Fia által, a Szentlélek nevében, bálványimádó. Meg is bizonyítják, hogy ama meg nem határozható háromságos Istent imádni nem lehet, mert nincs Fiu közbenjárója s nincs rá példa a szentírásban.

Isten egyedülvaló Fiáról, Jézus Krisztusról.

Oltalmazni fogják Isten tiszta igéiből a názáreti J. Krisztust, azon Istentől kiválasztott férfiat, kinek istenségét Szentlélektől fogantatása igazolja, a ki az ég és föld azon felséges teremtőjének Fia, a kin kívül más nincs és soha sem volt. *Függelék.* I. Azok véleménye hamisságát pedig megmutatják, a kik azt vélik, hogy a szentírásban Istennek valaha testben valósággal mejelent Fiáról szó lenne. II. Ezt az ember Jézust, az élő Istenek Szentlélektől fogantatott, az Atya által megszentelt s e világra elküldött egyszülött Fiát Istennek mondják, azért, mert istenségének meg van oka és módja. *Függelék.* Tévednek hát azok, a kik Krisztust is legfelségesebbnek, természetszerénti Istennek állítják, olyannak, a kinek létele önmagától van, mert őt az Atya tette Krisztussá és Urrá mennyben, tőle vett dicsőséget s tisztességet. III. Megmutatják, hogy az ember Jézus Istennél öröktől fogva tudva volt, s a világnak minden idők előtt elrendeltetett, az Atyáknak meg volt ígérve és sokképen előre kiabrázolja, de soha senki nem látta, nem ismerte; nekünk az utolsó időben elbocsátatott, s az ígélet és hivatal tekintetéből János által Igének neveztetett. *Függelék.* Homályban tévelyegnek hát azok, kik az Isten Fiát, öröktől fogva születettnek vagy az Atyához mindenekben egyenlőnek *ὁμοούσιον* vagy valamely második személynek hiszik. IV. Erősítik Pállal, hogy az ember Jézus Krisztus Isten és emberek közbenjárója. *Függelék.* Megbizonyítják, hogy a kik a Krisztusban a kétféle természetü születést védik, azt tanítva, hogy egyik születés atya nélkül, másik anya nélkül történt, két született Fiut alkottak, s állításuk

emberi lelemény. V. Vallják, hogy azt a názáreti J. Krisztust, a ki test szerint Dávid, hatalomra és szentlélektől fogantatására nézve Isten Fiának jelentetett ki s az Atya által Istenünkké és Urunkká tétetett, segítségül kell hívnunk és imádnunk, nem úgy, mint az Atya Istent, de mint Fiut, közbenjárónkat, a kiből Szentlelke által minden teljessége szerint lakozik. *Függelék.* Kijelentik, hogy a kik Isten ezen Fiát, Jézust legfelségesebbnek és önmagától való Istennek *ἀντόθεον* mondják, s mint az Atyát, úgy hívják segítségül és úgy imádják, Isten elsőségét és méltóságát tiporják s Krisztus akaratja ellen cselekesznek.

A Szentlélekről.

„Hiszik, hogy a Szentlélek az Atya Isten ereje, hatalma és ajándéka; azért adatik a Fiu által, hogy megvilágosítson és megtanítson azokra, mik Istenéi s Krisztuséi és hogy őrizőjük legyen. *Függelék.* Megbizonyítják, hogy az Antikrisztus tanítása szerint nem volt valamely külön lény [*Individuum*] vagy harmadik személy a Háromságban, vagy megkülönböztethető valóság, és soha sem hivatott segítségül s nem imádatott . . . Állítják, hogy a csecsemőket nem kell megkeresztelni, mert az nem számukra van rendelve, s mert Krisztus intézményének igaz értelme ellen van.“¹⁾

A Melius és követői által kiadott hittani könyvek s hitvallások hatása ellensúlyozására, Sommer János könyvet írt²⁾, Dávid F. a két főbb napi kérdéstről kiadta: *Könyvecske az igaz keresztényi keresztségről*³⁾ és *Háló*⁴⁾ című műveket; az *elsőt* Vilini Sándor varsói lengyel orvos küldötte meg neki lefordítás és kiadás végett, előszót is írva hozzá, mely a könyvvel együtt magyarra fordítatott. A mű neki van ajánlva, mint a dicséretes erdélyi fejedelem udvarában az Isten Fia evangéliuma hirdetőjének. „Örömmel hallotta — ugymond — hogy Erdélyben és Magyarországon az Ur Istennek, az ő Szent Fiának és a Szentléleknek tiszta ismerete nyilván prédikáltatik . . . Ezért fordította ő e művet németre és küldi hozzá, mert az jó hasznót fog tenni azoknak, kik magyarul és németül tudnak. Bocsánatot kér merészségeért; az birta rá, mert tudja, hogy ő buzgón kívánja, hogy minden emberek az igazság ismeretére jussanak és igazán megismerhessék az egy bizony igaz Istent, a mi Urunk J. Krisztusnak Szent Atyját s megtestesült Fiát, mely tiszta ismeretben áll az örök élet. Kéri, hogy ha deákul vagy magyarul kiadják, küldjenek nekik is, ők árát köszönettel megfizetik.“ . . . E könyv a kisdedek megkeresztelése ellen szóló érveket

¹⁾ Div., Dz. levél.

²⁾ Theses VIII. de Deo Papano trino, uno in essentia, trino in personis etc. 1571. *Bock* . . . Tom. I. 892. l.

³⁾ *Egyháztörténelmi Emlékek.* II. Dávid F. irod. eml. XXXI. sz.

⁴⁾ HÁLÓ, melylyel a megtestesült ördög, pápa Antikrisztus az együgyű jámbor keresztényeket, az evangéliumnak követőit hallhatatlan álnokságokkal és mesterségekkel megkerüli, kikeresi, megfogja és minden marhájokat elvevén, kimondhatlan kegyetlen kinokkal megkinozza és rettenetes halállal megöli, az ő pilésses hohéri és az ő bolond szolgálói, a megvakított fejedelmek által . . . 1570. *Megvan a magyar nemzeti Muzéumban.*

adja elő, bizonyítva, hogy Krisztus intézménye szerint csak az megkeresztelhető, a ki a keresztség célját megérteni s az azzal egybekötött kötelességeket teljesíteni képes. Bizonyos, hogy Dávid F. annak magyarra fordításában és kiadásában részes. E kérdés a reformatio csaknem kezdete óta vita tárgya volt, a legnagyobb elmék foglalkoztak vele; Dávid F. is már 1566-n irt és iratott róla, fordítottatott és latin fordításban vett át rokon értelmű reformátoroktól kisebb értekezéseket, a keresztséget a zsinatokon egyik vita-kérdéssé tette, szóval: érlelte. Az ő felügyelete alatt álló egyházban kereszteltek nagyokat, sürgették csak azok megkeresztelését; de általános szokás szerint mégis a kisdedek kereszteltettek meg Ilyen függő kérdés volt Dávid F. korában a reformátorok közt a *Regnum Millenarium* vagy Krisztus ezer évi uralkodása ¹⁾, a mire okot az apostoli hitformának azon helye adott, hol a Jézus mennybe meneteléről s egykor elevenek és holtak felett ítéllettartásra eljövételéről van szó. Evvel a reformátoroknak számolni, róla valamit tanítani kellett. Dávid F. vitái rendjén is volt erről szó, elé jött műveiben, az imént említett művet sokan épen neki tulajdonítják. Elöttem ismeretlen, a magyar egyházi irodalomban erről semmit nem találtam; de azt a korszak történelméből s irodalmából tudom, hogy ez az egyházak közötti formaszzerű hitvita tárgyat nem tette, annál kevésbbé lett hittanná. A „chiliasmus“ és „anabaptistaság“ komoly tudós által, komoly tudósok előtt nevetség felköltése nélkül ellene vádul fel nem hozható.

A *másik* könyvnek főleg előszava fontos; nyilván mutatja ez Dávid F.-nek a fejedelem előtt nagy kedvességben létét, annak benne helyezett kiváló bizalmát. „Ezt a könyvet atyámfia — így kezdődik az előszó — deák nyelven irták Urunknak, a mi felséges kegyelmes királyunknak; elolvassván, mikor látta az iszonyu dolgokat, melyeket a megtestesült ördög, a pápa Antikrisztus Hispániában és Olaszországban cselekedik az ő pilésses csimaszi és hóhéri által: tetszett, hogy azt magyarra fordítsák s kinyomassák, költséget is adott rá. Oka az, mert urunk az ő alattvalóinak, híveinek és az egész magyar nemzetnek e könyvvel meg akarja mutatni, kit tiszteltek a közel múlt időkben oly alázatosan. Két fő bűne van — mondja az előszó írója — az Antikrisztusnak: hazugság és gyilkosság; hazudik, mert a mit tanít álnokság, s megöli azt, a ki nem hiszi. Ezek ellen szerezte a bölcs Isten e két tisztet, *először* az egyházi szolgákat: püspököket, lelkipásztorokat, prédikátorokat, papokat, iskolamestereket, hogy Isten igéjével vivnának amaz ördög hazugsága és csalárd tudománya ellen, hogy a szegény gyülekezet kétségbe ne essék és az ő szent Fia igaz ismeretétől meg ne fosztassék, a miben áll a prédikátorság tiszte; *másodszor* a végre szerezte a fejedelemség tisztét is, hogy a keresztény fejedelmek szorgalmasan vigyáznának az ördög testi és lelki gyilkosságai ellen. Mert nem csak az a fejedelmek tiszte, hogy aranyba, bársonyba felöltözvén, szép lovakra felüljenek s tétova mulassanak, avagy hogy

¹⁾ *Egyháztörténelmi Emlékek*. II. Dávid F. irodalmi eml. XXXII Sz.

napestig kártyázzanak és kopjával s dárdával hajgálózzanak; hanem hogy Isten tisztességére gondot viseljenek, ügyelvén, hogy országukban Isten igéje helyesen hirdettessék, alattvalóik igazán megismerhessék Istent, tisztán megérthessék szent akaratját s tiszta szívből szolgálhassanak neki“ ¹⁾).

Ezután a Háromság és Krisztus öröktől fogva való születése ellen kél ki, megrójjá a pápa Ántikrisztust: „hogy az lebilincselte a kereszténységet sok czeremoniáival s legio papságával: pápa, cardinálok, érsekek, patriarchák, püspökök, apátok, kanonokok, papok, barátok, apáczák sat. ezeknek miséi, bucsuja, berbitélése, lélekváltsága, szentelt vize és gyertyája, füstölés sat. ezek gyötrötték a világot ördöggel, pokollal, behálózták az emberek szemét vaksággal, gyónással, purgatoriummal, átokkal, áldással sat. csak azt ehettek a mit a pilissések akartak; eltiltották a hust, csak lencsét, vaját engedtek meg; szereztek adventet, kántort, böjtöt; egybesugás és stólázások nélkül nem engedték meg a házasságot, elzárták egymástól ötöd-hatod izig a komákat és sógorokat; nekik kellett megtisztítani és megszentelni az új házásokat füstölőkkel, szentelt gyertyával sat. . . .“ A könyvet e hitvallás zárja be: „Hiszik és vallják, hogy egy az Isten, menny és föld teremtője, nem három vagy részes, vagy meddő, mint a pápa állatos és személyes Istene, hanem a kinek Fia van, a mi Urunk Jézus Krisztus, a ki az apostaloktól mindenütt J. Krisztus szent Atyjának nevezetik ²⁾; egyedül önmagától való, ki senkitől semmit sem vett, mindenek felett van, mindenek töle vannak, a ki a J. Krisztusnak is Atyja és Istene, feje, világosság és irgalmasság Atyja, minden jók kutfeje . . . Hiszik és vallják J. Krisztusról, hogy nem más, mint az egy élő igaz Istennek szent Fia, ki minden idők előtt rendeltetett az egy Atya Istentől a mi üdvösségünkre, hogy mint ártatlan bárány minket az ő szent Atyjának vérével megváltson és megtisztítson saját népül. Hiszik Szentlélektől, szeplő nélkül fogantatását, a miért Isten Fiának hivatik, s hogy Isten az ő teljes Istenségét adván neki a Szentlélekkel megkenetéssel Urrá és Krisztussá tette, hogy rajta nyugodjék meg az ő lelke, a mi által megbizonyított Isten Fiának lenni és mindenek felett áldandó Istennek, az új világ teremtőjének; főpap, szószóló, király, ki által szabad menetelők van az Atyához ³⁾. Mint Istennek Fiát Isten parancsolatjából imádják és tisztelik s minden jókat töle várnak, testieket és lelkieket, töle várják üdvözülésöket, mert nem adatott ég alatt más név, mely által kellene megtartatni.“ ⁴⁾ . . . A Szentlélekről hiszik: „hogy az az egy Atya Istennek mindenható ereje, mely nyilatkozott először az első teremtésben, mikor avval mindeneket teremtett, megelevenített, melylyel mindeneket táplál, fentart és őriz; azután a második teremtésben áldott Fiában a J. Krisztusban,

¹⁾ *Előbeszéd* A ív, A₄ levél.

²⁾ D ív D levél.

³⁾ D ív D₃ levél.

⁴⁾ „ „ „ „

mikor a választottakat a bűnből kitérítette, újonnan szülte s szent Fiát is a halálból feltámasztotta. Az Isten az ő Szentlelkével választottait világosítja, megtéríti, tanítja, vidámitja, minden szent cselekedetekre felgerjeszti s alkalmassá teszi, melyért mondatik a Szentlélek ajándéknak, tanítónak, kenetnek, tűznek, élőviznek, vigasztalónak sat. . . . Ez az egy Atya Istennek, az ő szent Fiának J. Krisztusnak és a Szentléleknek a szentírásból vett igaz ismerete és igaz vallása, a mint azt hitték és vallották az első keresztyények, próféták, keresztelő János, Jezus és az apostalok“¹⁾

Megírta Dávid F. ugyanez évben, sőt nyomtatni is megkezdette azon két nagy művét, mely ha szerzőjével együtt nem üldöztetett és meg nem semmisítettett volna, mint theologusnak a tudós világ előtt, mint magyar írónak a nemzeti irodalomban örök hirt és nevet szerzett volna számára; ²⁾ de így szétrobbant meteorrrá, kialudt lámpává vagy legalább is véka alá rejtett mécsesé lett. Minthogy a nyomtatás a fejedelem halála után végződött be, itt csak jelezve, érdemileg róluk szólni a következő czikkre kell fenhagynom.

Felületes vizsgáló előtt fel fog tűnni, hogy hitvallását mindkét küzdő fél oly gyakran terjesztette új alakban a közönség elé; de a viszonyok és népkedély ismerője természetesnek találja. Az eszmék folytonos forrongásban és fejlődésben levén: a vita tárgyát tevő összes hittani kérdéseket a tömeggel sem közleni, sem megértetni nem lehetett; de a vitatkozás magvát és végeredményeit a hitczikkeket igen; ezért végződtek rendszeren mind a közviták, mind a fontosabb tartalmu könyvek ezekkel. Több változatban jelenvén meg ez évben Melius hitvallása: önként következett, hogy Dávid F. is ismétlje a magáét, s bár az a váradi hitvita leírásában már megjelent volt, Melius csenger-miskolczi hitvallása megjelenése annak újabb szövegezésben közrebocsátását indokoltta, s én azt belső okok alapján, az előszó hittani tartalmából következtetve Dávid F.-ének tartom. Ugyanazon alapelveken nyugosznak minden ő ekkori művei, egy szellem vonul át mindeniken. Mintegy jelszóvá lett volt már ekkor neve. Át volt hatva hitelveitől, lelkesült beszédein, gyönyörködött írásiban az ország nagyobb része. Szájról szájra adták enyelgő élceit. Az ellenfélnek gunyja és fenyegetése nem volt képes az unitárius eszméket hódítási útjokban feltartóztatni. Minél inkább sujtotta Dávid F.-et ellenfele, minél többet s gyalázóbban irtak ellene, tanai annál inkább hatottak, írásai annál gyorsabban terjedtek a nép minden rétegében. A tanokat meg kell testesíteni — mondja egy kitünő protestáns író — s csak azután ébresztnek erős közérzületet. A tömeg könnyebben gerjed érzésekre a nevek, mint elvek iránt, s a hol mindkettő kedvelt, midőn népszerű férfi hirdet népszerű elveket — tette bár azokká ő

¹⁾ D ív Dv. levél.

²⁾ a) Az egy ő magától való felséges Istenről és az ő igaz Fiáról sat.

b) Az egy Atya Istenről és az ő áldott szent Fiának a J. Krisztusnak Istenségéről sat.

Egyháztörténelmi emlékek. II. Dávid F. irod. emlékei XXXIII. XXXIV. sz.

vagy más — ott a diadal bizonyos és gyors sikerű. Dávid F. unitárius reformációjánál ez volt az eset. Az a mindig és kitartóan célja felé tartás, a mi őt és tetteit különösen jellemezte, missiója iránti mély hite, lelke nemes lángolása, vérmérsékének minden körülmények közt megőrzött méltóságos nyugalma, tiszteletet parancsoló hatást gyakorolt minden irányban. Így lett ő az unitarismus képviselője, sőt mintegy megtestesülése. Elvitázhatlanul főtenyező, mozgató, sőt döntő tényező volt a fejedelem és udvarra, de az életadó szellem, a tudásnak és tanácsnak kutfeje, a csillag, mely a népet vezette, ő volt, s a révpárt, hová a küzdők törekvése irányult, az unitarismus diadala.

Évkönyveinkben mindez igazolva van. Olvassuk csak az egykoru Borsos Sebestyén krónikáját. Naív, de hű és igaz képét adja ő a korabeli vallási állapotoknak. „Támada — úgy mond — egy Dávid F. nevű tudományos ember, az olasz Blandrata és Franken. Ezek hárman egy akarattal felállíták a Sabellius és Arius eretnek értelmét, mely ellen a kalvinianus papok s prédikátorok eleget hánykolódának ugyan mind disputálással, mind pedig irással, de semmiképen ellent nem állhatának ¹⁾. A pápásokat a nép már megutálta volt, ezek tekintete alá szállott vala, és így hátrább állván, csak nézték, mi lesz a dologban. A király — — — vigyáza mind a Dávid F. újításaira, mind Kálvinus tudományára, mert neki a maga vallását mindenik fél igen ajánlja vala; de az a három tudós embernek értelmén állapodék meg, azoknak kedvezni kezde, a többiekét pedig megvetni, és így aztán rá való tekintetből annak az értelemnek is követői kezdének lenni. Mellé állának sokan a nagyságos urakban u. m. a Kendiek, Hallerek, Eőssi András és sokan többen is; a városok közt Kolozsvár, Thorda, Déézs, Vásárhely fele s pedig a nagyja, és a Székelységen is egész darab földek a fő emberekkel együtt. Csak Csik-Gyergyó, Udvarhely- és Marosszékbén a havasok alatt néhány falu, Kolozsmonostor és azon tájon néhány hely maradt meg a régi avas pápistaság mellett A király nem cselekedte azt, hogy a hol a község nem akarta az ő vallását tartani, elmozdítsa a papot, hanem csak a kik a nagy tébolygásban megszedültek. Hallottál volna akkor egész Erdélyben mindenfelé, falun és városon, a köznépnél is nagy disputatiót, étel ital közben, estve reggel, éjjel és nappal, közbeszédben és prédikáló székről, sőt káromlásokat és mód nélkül való kárpálódásokat a két religión levők között ¹⁾. A tudatlan nép nem is tudta, mit véljen, mert mind a két vallás u. m. Calviniana és Ariana igen keltette magát. De mivel, a király az utóbbit fogadta magának, majdnem mind az ország arra hajolt volt, ama mondás szerént:

A nép ingadozó, mindig fejedelme után megy,
A koronás főhöz szabja magát a világ ³⁾.

¹⁾ Gr. Mikó I. Erdélyi Tört. Adat. I. köt. MDCCCLV 27. l.

²⁾ Ugyanott 28. l.

³⁾ Mobile mutatur semper cum Principe vulgus.
Regis ad exemplum totus componitur orbis.

A krónikás latin idézete. Ugyanott 28. l.

Érdeklően jellemzi a krónikaíró II. János [Zsigmondot]. „Ez istenfélő és tökéletes igaz keresztény fejedelem volt, kinél drágalátosabb nem volt a keresztények közt, a ki az Isten igéjének olyan tudakozója lett volna. A tanítóknak nem rontója, de oltalmazója volt; noha az Antikrisztusnak az ő találmányát minden szerzetivel megvetette s a próféták és apostalok írása szerint az egyedül való Atya Istenről és annak az ő Fiáról igaz vallásban vala; mindazáltal egyik fél tanítóit is nem háborgatta, sőt inkább azok iskoláit és tanítóit is táplálta, Krisztus tanítása szerint azoknak kigyomlálását az Isten igéjére hagyja vala, mely Isten igéje őket naponként irtogatja vala.“¹⁾ Haner, Schesaeus nyomán maga is megerősíti ezt. „Dávid F. — mondja ő — már a gyulafejevári második hitvita után nemcsak az udvart térítette vallására, de Sommer János hitsorsosa s kolozsvári iskolaigazgató által Kolozsvárt is annyira hálójába kerítette, hogy 1570. az egész város e pestises tudományt vallotta.“²⁾ Istvánffi is így ír a fejedelem halála előtti korról. „Az ifju fejedelem legbizalmasabbjai közül sem hallgat másra, mint Csáki Mihályra, Blandrata orvosra és Hagymási Kristófra. A rosz annyira elterjedt már, hogy a Blandrata³⁾ tanácsa által megvesztegetett fejedelem előtt senkinek sincs becsülete, mint az unitáriusoknak; rajtok kívül másnak polgári és katonai hivatalt sem adnak, s a hivatal utáni szertelen vágy miatt — lelkiismeretök szemrehányásától nem tartva — sokan elég alávalóan e vallásra térnek.“⁴⁾ Koller József a pécsi püspökség történetében azt írja: „hogy e püspöki megyét a mohácsi vész után a XVI-ik században annyira elárasztották a Luthert, Kálvint és Áriust követők [*unitáriusok*], hogy a r. kath. hitvallás csaknem elnyomatott.“⁵⁾ 1570. Váradon Károlyi Péter és Czegléd György szerint Basilius István volt unitárius pap, híveinek számát 3000-nél többre teszik, kiknek nagyrészét ő térítette át. Alsó-Magyarországon Meliusnak a fejedelemhez aug. 10. irt levele szerint, Belényesen, Békésen, Laskón és Tholnán szintén unitárius iskoláik voltak⁶⁾; Fosztó-Uzoni unitárius egyháztörténetíró szerint ez időben Baranya- és Temesvármegyékben 60 unitárius eklézsiánál több volt; püspökük a Temesvárárt lakó Kárádi Pál, magyar drámaköltő s tudós, odavaló pap s egyszersmind Iktári Bethlen Gergely káránsebesi bán udvari prédikátora volt⁷⁾, a ki az egyházi iratokban *alföldi püspök* néven jö elé, az 1568-ki gyulafejevári hitvitán mint választott bíró vett részt; nagytekintélyű s népszerű férfi, Dávid F.-nek elítéltetésekor egyik védelmezője.

Oklevéllel van hitelesítve⁸⁾, hogy az unitárius hitvallás már ekkor a fejedelem birodalmához tartozó magyarországi északi vármegyékben

¹⁾ U. o. 33. l. ²⁾ Haner . . . 286. l. ³⁾ Haner is elbeszéli ezt, de Blandrata után zárjel közé teszi [és Dávid F.] tanácsa által . . . 289. l.

⁴⁾ Istvánffi . . . Edit. Col. Agripp. MDCXXII. 520. l.

⁵⁾ Jos. Koller: Prolog. Hist. Episcop. Quiqueeccl. 1808. 154—55. ll.

⁶⁾ Lampe . . . 267. l.

⁷⁾ F. Uzoni Unitárius Egyháztört. I. köt. 184—85. ll.

⁸⁾ Egyháztört. Emlékek. I. Oklev. s rokon tárgyuak. XIV. sz.

is, ki a Tiszáig, el volt terjedve, szervezett eklézsiáik s papjaik voltak, kiknek püspöke Dávid F. volt.

Ez évnek még két nevezetes eseményét kell megemlítenem. *Egyik* Dávid F.-nek nov. 20. Palaeologus Jakabhoz írt levele, mely az ő belső lelki életének egy különös mozzanatát tárja elénk; *másik* az 1571. jan. 6—14-ki vásárhelyi országgyűlésnek az unitáriusokra nézve korszakalkotó végzése s a rá következő végzetes történet.

„A ki levetkezik minden emberi indulatot — írja ő — nem fogja siratni e század nyomorait . . . De hadd írjon magáról s dolgaikról. Oly időket értek — úgymond — hogy az igazság nyomozása nem bátor-ságos, annál kevesebbé belső érzéseik nyílt megvallása. De a kiket Isten lelke megvilágosított, nem szabad hallgatniok, sem az igazságot el nem rejthetik. Akkora a lélek ereje, hogy az emberi ész minden hamis leleményét megvetvén, csak azon célra törekszik, hogy Isten dicsősége terjedjen, az egyház épüljön, dühöngjön bár és mondjon ellene az egész világ; mert a kiket az Atya Fiának adott, egyházzá kell alakulniok s vigyázniok, hogy Krisztus köntöse a katonák kezében is fölosztatlanul maradjon meg. Első tekintetre úgy látszik, mintha a mostani nagy mozgalmak a vallás megromlását és veszélyét okoznák; de a Krisztus halálakor támadt földrengés feltámadásakor lecsillapult. Nem azért írja ezt — úgymond — mintha azt vélné, hogy ő, a tudós férfi, ne tudná, hanem hogy elmondhassa: mi ad neki megkönnyebbülést a mostani küzdelmekben, s hogy ő bizonyos arról, hogy az Isten gyöngé edényei által munkálkodik, — gyakran azok akaratja és ellenére viszi végbe műveit s nem engedi meg, hogy igéje gyümölcs nélkül térjen meg hozzá. Ellenségeinek rosszakarata és gyűlölsége vonta bele e czi-vakodásba. Midőn el volt határozva arra, hogy semmi mást nyilván nem tanít és nem terjeszt, mint a mi az Isten igéiben világosan meg van írva, még sok dolog mibenléte iránt nem volt tisztában; de ellenfeleinek sürgetése azt mívelte, hogy tanaik téves-voltát egészen megismerte; más utat kellett tehát választani, az Istenről való tan védelmére az eddigiektől különböző hittételeket felállítani . . . Vitáik zavarosak voltak, de úgy kellett kiadni, a mint folytak, különben ellenfelöknek rágalmazásra adtak volna okot . . . Elolvasta vitáik újabban egybe-gyűjtött s neki megküldött adatait — írja tovább. A dolgok és beszédek előadása sora és értelme tisztább s az elsőnél jobb, újabb kinyomtatásuk kétségtelenül hasznos lenne. Látja abból, hogy állításuk igaz, s Isten igéjén alapul; de ellenfelök minden ellenvetését eloszlatni nem bírja. Ha Krisztus az Atya benne lakásáért Isten, nem látja át, miért ne lehetne a Fiu Atyjával egy Isten, s ha egy, miért ne végnélküli és örökkévaló t. i. istenségét tekintve; ha pedig mint ember állítatik Istennek lenni, hogy lehessen nem teremtett, nem alkotott, sőt nem újonnan lett Isten! Es ha a Krisztus, — a mint az ellenfél állítja — az ó-szövetségben láttatott és imádtatott, minthogy azok csak egy Istent hittek és imádtak: nem tudja, hogyan kerülhető ki, hogy ne a Krisztus mondasék amaz egy Istennek. O ugyan akarná, ha a szentírás értelme engedné, hogy ők a Krisztust számban és állatban az Atyától különbözőnek vall-

hassák; de az ó- és új-szövetség tartalma nem egy és ugyanaz, valamint az Atya és Fiu sem ugyanazon egy állat, sem a szent atyáknak nem tujajdonitható, hogy Krisztust ismerték, benne hittek és őt imádták volna. Mert ebből sok következne, a mi az igazságot a maga egyenes folyamában akadályozná. Tetszésére bizza, hogy erről neki írásban vagy előszóval véleményét mondja meg.¹⁾ Irt-e Palaeologus vagy szóval közölte nézetét? nincs róla adat. Miképen állapotott meg az érintett hittani kérdésben, a következőkben látni fogjuk.

Az 1570. évben a fejedelem szokottnál gyakrabban betegeskedett. Az ország nősülését főleg fejedelmi utód hátrahagyásáért hathatósan sürgetvén: mikor arra magát elszánta s Békes Gáspár hívét e célból Miksa római császár s magyar király udvarába küldé, a tényt az egész ország ujjongó örömmel fogadta, s az 1570. jan. 1—6-ki medgyesi országgyűlésen törvényezikben is kifejezte. Azonban a követség tudósítása nem volt egészen kedvező s a fenforgott nehézségek közt egyik a fejedelem vallása volt. Ez őt bántotta, kedélye lehanggoltá lett s betegségét súlyosbitotta. Azonban csüggedést nem mutatva, uralkodói tisztében önodaadólag járt el azután is. Dávid F. és az unitárius főemberek szükségesnek látták, hogy vallásuk törvényessége s a többi bevettekkel egyenjogositása alkotmányosan biztosítsák. Alig, hogy ez ohajukat kifejezték, a fejedelem nagylelkűleg hajlott szavukra s 1571. január 6-kára Vásárhelyre ily célból országgyűlést hirdettetett, melyen a bevett vallások superintendenseivel együtt Dávid F. is jelen volt. A fejedelem maga terjesztette elé az ügyet, s a rendek egyértelműleg ily határozatot hoztak: „Megértették — úgy szólnak — a felséges fejedelem kegyelmes izenetét és előadását, melyekben az Isten igéjének prédikálását és hazájok szükségét előszámlálja. Hogy a felség rájuk ily kegyelmes gondot visel, alázatos és hű szolgálatukkal örökké meghálálni igyekeznek... S minthogy Krisztus Urunk parancsolja, hogy először az Isten országát és annak igazságát keressék, az Isten igéjének prédikálása és hallgatása felől végezték: hogy az Isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék, a confessioért senki meg ne büntetessék, se prédikátor, se hallgatók; de ha valamely minister criminalis bűnben találtatik, a superintendens megítélhesse, minden functióitól priválhassa, azután az országból kiűzettessék...“²⁾ A hazai emlékiratokban van e gyűlésről még más följegyzés is. Forgách Ferencz azt írja: „e gyűlésen a király azt is kívánta, hogy némelyek, kik az unitáriusok ellen [ő *Árianusoknak* írja] gonoszul szólni mertek, megfenyítessenek, de a rendek nem egyeztek bele. A templomban oly borzasztó lármás viták folytak a Szentháromságról — az unitáriusok levén az előadók — hogy a királyon és hozzátartozóin kívül senki sem akarta hallani. Ezek féktelensége nem ismert határt, ujjongtak örömükben. A király egészen egyetértett velök, s olykor hosszú beszédben erősítette meg állításukat, olykor Csáky Mi-

¹⁾ *Egyháztört. Emlékek.* I. Dávid F. oklev. s rokon tárgyuak. IX. sz.

²⁾ *Erdélyi Orsz. gyűl. Emlékek.* II. köt. 1877. 374. l.

hály által hagyatta helyben, számba sem véve az ellenkezők véleményét.“¹⁾ Haner — valószínűen valamelyik szász káptalanban levő följegyzés alapján — e gyűlésről azt hagyta emlékezetben: „Az unitárius vallás jövő bizonytalan sorsától tartván Dávid F. annak országgyűlésen elintézését a királytól megnyerte. Ő adta elé azt a vásárhelyi gyűlésen a király és összegyűlt főrendek előtt; de a legkomolyabb viták után is sem ő, sem a fejedelem annál többet kieszközölni nem tudott, mint azt, hogy az *unitárius vallás* nevezet alatt bizonyos szabályok határai között Kolozsváratt maradhassanak.“²⁾ Borsos Sebestyén csak általános kifejezésekben: „nagy hánykolódást emlit e gyűlésről a religio válogatásban, mert majd fele e városnak is az új eretnekséget vette volt be.“³⁾ Schesaeus és a medgyesi káptalan a vásárhelyi gyűlésről egy jellemző epizód emlékét tartották fenn: „Midőn a király Marosvásárhelyen a templomban a három nemzettel országgyűlést tartott — ezúttal a legutolsót — az ország ügyében folyt fontos tanácskozások után Dávid F. napirendre hozta a vallásos vitakérdéseket, felette sokat s lármáson szónokolt, a többek közt a helybeli pappal is heves szóváltása volt azon szentirási helyről, hol az van mondva, hogy Jézus Krisztus az Istennek jobbán ül. A fejedelem is közbe szólt, kérdezve tőle: mit tesz szerinte az Atya Istennek jobbán ülni? Az Atyjával egyenlő hatalommal uralkodni — felelé a pap. Kik tanítják e magyarázatot? kérdé a király. Az orthodox atyák — felelé a kérdezett. A király e szóra elnevette magát, s a gyűlésből bosszusan eltávozott.“⁴⁾ Forgách előadását az ügy személyi oldalára s az unitáriusok országgyűlési magatartására nézve a személyek, ügy és hely méltósága egyaránt hihetlenné teszi; balértesítésének s itéletében tévedésének oka János király és az unitáriusok iránti elfogultságában és gyűlölködő szenvedélyében van. Haner azon értesítésének pedig, mintha az unitáriusok vallásszabadsága csak Kolozsvárra szorítkozott volna, mint az országos törvénnyel ellentétben állónak, nincs jogi és történeti értéke. Sőt ezekkel ellenkezőleg a maros-vásárhelyi országgyűlési törvény megvívhatlan védbástyája lesz mindenha az unitáriusoknak, az ügyöket itt diadalra juttató fejedelem hódolat és tisztelet, a hitökért önfeláldozólag küzdött Dávid F. pedig hálás megemlékezés és kegyelet tárgya. II. János Zsigmondnak jutott az a dicsőség, hogy e hitvallást birodalmában alkotmányosan biztosította. Dávid F. megérte az általa hirdetett és védett igazság győzelmét, 1570-re tett jóslata teljesült, a népnek benne való bizalmát kiirthatlanul meggyökereztetve.

A vásárhelyi gyűlés után kevéssel márczius 14. a nagylelkü

¹⁾ *Forgács*, *Commentaria Rer. Hungaricar* . . . 1788. 621—22. ll.

²⁾ *Haner* . . . 287. l.

³⁾ *Gr. Mikó I.* Erd. Tört. Adatok . . . I. köt. 28. l.

⁴⁾ *Schesaeus* 1581-ki zsinati beszéde.
Teutsch G. D. . . . Merke . . . 364. l.
Lampe . . . 687. l.

unitárius fejedelem és utolsó választott magyar vérü király gyulafejevári székhelyén az ország népétől megsíratva meghalt. A pusztító idő s az emberi irigység minden emléket megsemmisített, minden nyomot eltörölt, a miből megtudhatnók: hogyan siratta meg királyi urát s egyháza fővédőjét Dávid F. Csak Sommer Jánosnak ravatala felett tartott világi szóno klatavan fenn, öt különböző dicsőítő elegiával, melyek egyikében e jellemző hely van:

A koronás fők közt első volt s tán az utolsó
Akkoriban, a ki e tiszta hitet követé. ¹⁾

Legszebb: *A vissza helyezett kegyesség* ²⁾ című. Egy helyen a költő a bekövetkező változásokat festve így énekel: „Az átok szavai lerombolják a szószékeket . . . Azt mondják rólam, meghalt Istenem . . . Nem volt ő nekem Istenem, hanemha annak mondjuk barátunkat és segítőnket“ ³⁾. Más helyen így kesereg e halál felett: „Midőn koporsóját az enyészet elpusztítja, összeroskadt sirkövére emlékeztető jegyet vések be. Addig szomoruan panaszkodom s könnyeket hullatok, érezve, hogy megtettem kötelességemet. Költészet Istennője! hints violát e sirra, s te felséges Erény! tégy rá virágfüzért, hogy azok az ő tiszteletét egymást felváltó virulással újítsák meg: amazt ápolta a fejedelem, ezt szerette . . .“ ⁴⁾ Tovább e fenséges hely van: „Fejtse ki bár az álszen-teskedés ellenem minden mesterségét és az emberi furfang nyilait szegezze rám: én bizva az egy Istenben, megállok mindezekkel szemben, erős szívemet meg nem törí semmi cselvetés. Hitemmel győzöm meg a világot és a világ szolgáit. A haragnak nincs irányomban joga. Helyemet — elüzve is róla — megtartom. Szirt alá temetve feltámadok. A bakó munkája erőmet gyarapítja. Kétségbeesett helyzetekben legfelségesb a remény s a halálban elszálló élet fenmarad“ ⁵⁾. A szép

¹⁾ Primus erat Regum, fortassis et ultimus idem,
Cujus sinceram lingua professa fidem est [2-ik elegia].

²⁾ **Pietas Restituta** ad Tumulum Illustrissimi Principis Johannis Secundi, Regis Hungarorum ultimi.

³⁾ Rumpunt — — — aras convitia rauca Cathedras,
Et meus extinctus dicitur esse Deus.
Non Deus ipse mihi fuerat, nisi forsan Amicum,
Quique juvat, libeat, dicere velle Deum.

⁴⁾ Tunc quoque cum tumbam vertet damnosa vetustas,
Signato memori lapsa sepulcra nota.
Interea lacrymas et tristes fundo querelas,
Spe contenta meas sustinuisse vices.
Calliope violas, Virtus augusta corollas
Spargit et alterno floret honore lapis.
Nam coluit Princeps illum, dilexit et istam . . .

⁵⁾ Explicet interea, quas novit Hypocrisis artes,
Ac in me cuneos improbus error agat:
Uni fisa Deo, stabo tela omnia contra,
Nec frangent ulla pectora firma minae.

sír-elegia e keresztényies önlemondással végződik: „Isten megőriz engem kegyetlen ellenimtől, a kinek kezében életem: neki lesz dicsőretére s dicsőségére, akár soká éltet, akár meghalnom parancsolja“¹⁾.

E vers Sommer Jánosé, de az alapgondolat, az ethikai és hittani eszmék és a hangulat Dávid F. sorsának elegiai rajza. Azon beszélgetés pedig, melyet ő egyik művében²⁾ említ, egy alkalommal közte és a betegeskedő fejedelem közt valóban megtörtént. Oly szépen jellemzi ez a kegyes királyt és a védője állapotán s egyháza jövőjeért aggodó főpáztort, hogy e részt szebbel nem zárhatom be. „Gyakorta jut eszembe — ugymond ő — miképen méltó is erről emlékezni, mikor a mi szeretett és boldog emlékezetű fejedelmünk gyakori betegségeiben félelmünk volt, hogy azoknak vége halál lenne, és úgymint emberek szóltunk, hogy halála után bontakozása lenne az egész tudománynak — ő felsége bölcsen és Isten szerént felelte: Mivelhogy ő nem Isten, sem pedig nem oltalmazhatta az Istennek igazságát, hanem önmagának gondja volt eleitől fogva és leszen — ugymond — az ő igazságára; támaszt és ad patronust, ha emberek által oltalmazni akarja; ha pedig nem, ő maga elég erős és hatalmas arra.“

XII.

(1571—1575.) A fejedelem halála forduló-pont az erdélyi reformáció történetében a Dávid F. két önvédelmi irata. A szabad szó és sajtó elnémitása, a könyvvizsgálat behozása által, mint az unitáriusok visszaesése kezdete. Sommer János és a Krisztus-nem-imádás tana. Az unitáriusoktól a fejevári nyomda elvétele. Dávid F. a törvényhozás előtt. Békes Gáspár és pártja legyőzetésének vészes hatása az unitárius ügyre. Az első hittérítés. Egy földérintetlen esemény.

II. János [Zsigmond) halála mély gyászt hozott Dávid F.-re és a létét csak imént kivivott szabadelvű unitárius egyházra, mindkettő hatalmas oszlopát vesztvén el benne. Azt a kevés vidám s verőfényes napot, a mit a valóban királyi szívű fejedelem alatt élt, fergeteges idők, kebelében szüntelenül forrongó belső tűz, kívülről nyílt és tit-

Moribus his mundum vinco, mundique ministros,

Jus in me sola non habet ira suum.

Pulsa, loco maneo, saxi oppressa resurgo,

Instaurant vires carnificina meas.

In desperatis spes angustissima rebus

Praestat, et effugiens in nece vita manet.

¹⁾ Sed Deus adversus crudeles excubat hostes,

In cujus semper stat mea vita manu.

Illo sibi de me laudem decusque parabit,

Sive diu jubeat vivere, sive mori.

A székelly-kereszturi unitárius középtanoda Jakab Elek-féle könyvtárában levő régi kéziratból.

²⁾ Egyháztörténelmi Emlékek. II. Dávid F. irod. emlékei XXXIV. sz. ajánló-levél.